

УДК 159.9.019.4:316.362

ПСИХОЛОГІЯ СІМ'Ї У МІФОЛОГІЇ ЯК ПОЗНАУКОВІЙ ФОРМІ ПІЗНАННЯ

Яремчук О.В., д. психол. н.,
професор

*Інститут соціальної та політичної психології
Національної академії педагогічних наук України*

У статті на основі аналізу наукових джерел розглянуто відображення проблем психології сім'ї в міфології як позанауковій формі пізнання. Здійснено порівняльний аналіз нормативних дохристиянських моделей дитячо-батьківських та подружніх стосунків у грецькій та слов'янській міфології.

Ключові слова: психологія сім'ї, міф, архетип, менталітет, позанаукові форми пізнання.

В статье на основе анализа научных источников рассмотрено отражение проблем психологии семьи в мифологии как внеаучной форме познания. Проведен сравнительный анализ нормативных дохристианских моделей детско-родительских и супружеских отношений в греческой и славянской мифологии.

Ключевые слова: психология семьи, миф, архетип, менталитет, внеаучные формы познания.

Yaremchuk O.V. PSYCHOLOGY OF THE FAMILY IN MYTHOLOGY AS IN EXTRASCIENTIFIC FORM OF KNOWLEDGE

The reflection of problems of Psychology of the Family in extra scientific forms of knowledge is discussed in the article on the basis of the analysis of scientific sources and literature. It is proved that the inclusion of results of extra scientific knowledge into the scope of research contributes to its expansion by everyday psychological knowledge, historically first forms of knowledge of human relations.

Key words: Psychology of the Family, myth, archetype, mentality, extra scientific forms of knowledge.

Постановка проблеми. Психічні явища, як стверджує В.О. Кольцова, виявляють себе не тільки і не насамперед у сфері наукового пізнання, а у сфері життєдіяльності кожного індивіда, адже вони становлять невід'ємний компонент його повсякдення. Людство створило й успішно використовує величезний масив психологічних знань про сім'ю. Це як достовірні знання, так і помилкові; це як зафіксовані у традиційних носіях соціального досвіду, так і складники індивідуальної свідомості; це як теоретично «відрефлексовані», так і наявні у вигляді припущень. Однак їх об'єднує включення в контекст вирішення практичних завдань [4; 6]. І, власне, психологія сім'ї як галузь науки бере свій початок у позанаукових знаннях. Аналіз проблем психології сім'ї в позанаукових знаннях набуває особливої актуальності, оскільки позанаукове, буденне знання тісно пов'язане з науковою думкою, історично передуює їй у процесі еволюційного розвитку, співіснує з нею в сучасній структурі науки, стимулюючи її розвиток і збагачуючи зміст.

Однією зі сфер продукування та накопичення психологічних ідей є міфологія. Міф є складною реалією культури, його можна вивчати та тлумачити в багатоманітних та взаємодоповнювальних аспектах. Будучи специфічним засобом пізнання, міф узагальнює досвід безпосередньо, спонтан-

но, неререфлексивно. О.Ф. Лосев визначає сутність міфотворчості як «життєво відчуту й твориму уречевлену реальність». Структуралісти вважають міф своєрідною мовою образів, яка наділена чіткою структурою і здатна передавати знання про світ не гірше, ніж абстрактна логіка (К. Леві-Строс).

Почасти в дослідженнях міфу останній визначається за контрастом із сучасним (раціональним, логічним, науковим) поглядом на світ. Однак такий поляризований висновок про розвиток свідомості занадто спрощений, хоча б тому, що міф задає парадигму для всіх значущих актів людської діяльності, процесу пізнання, пояснює «походження» речей, що дозволяє оволодівати ними. Йдеться не про «зовнішнє», «абстрактне» пізнання, але про пізнання, яке «переживається» під час ритуального відтворення міфу або у процесі проведення обряду (для якого він є основою). Ми солідарні з позицією К.-Г. Юнга, Дж. Кемпбелла, М. Еліаде та інших дослідників у тому, що будь-яке значиме діяння людини, будь-який ритуал відтворює міфічний архетип. Міф – це модель для «створення» форм: біологічних, психічних або історичних [12].

Міф виконує конституюючу функцію щодо картини світу певної спільноти та образу світу окремої особистості. Він охоплює свідомі й несвідомі вмісти ментальності як репрезентації картини світу. Можли-

во припустити, що категорії повсякденної свідомості породжують певну модель світу, яка погано піддається науковій рефлексії через свою самоочевидність, злитість із реальністю буття колективу. Й індивідуальна, і, тим більше, групова суб'єктивна реальність сприймається як апріорна даність, як міфологічна конструкція. Ментальність може розглядатися як стійкий стан свідомості, властивий певній спільноті та окремії особистості як її представнику, при якому пошваляються міфологічні уявлення про світ і людину в ньому [9; 11].

Пізнання за межами науки, зокрема міфологічне, володіє певною «гносеологічною автономією», оскільки являє собою духовно-практичне осягнення світу, вплетене в безпосередню життєдіяльність індивіда і суспільства; воно спрямоване на формування нормативних моделей поведінки людини в конкретних життєвих ситуаціях. Щоправда, межі між правдою і вигадкою у позанауковому пізнанні вельми тонкі, проте в ньому зафіксований корисний соціальний досвід людей, тому вивчення психологічних уявлень про шлюб та сім'ю в міфології як позанауковій формі знання сприятиме поглибленому пізнанню проблем психології сім'ї.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Форми позанаукового психологічного знання диференціювала й охарактеризувала В.О. Кольцова, виділивши житейські уявлення, міфологію, релігію, мистецтво [4, с. 212]. Формування психологічних уявлень у контексті повсякдення розглядають у своїх працях О.О. Буділова, М.В. Соколова, Є.О. Клімова, Ю.М. Олійник та ін.; різні аспекти релігійних поглядів на природу і розвиток душі людини розкриті в роботах Б.С. Братуся, Є.К. Веселова, В.О. Сосніна, В.О. Кольцової, Ю.М. Олійника. Міфотворчість як форму пізнання, самоактуалізації, саморозвитку та самоздійснення особистості вивчають О.В. Яремчук, С.А. Токарев, Є.М. Мелетинський; різноманітні погляди на визначення природи міфу і міфологічної свідомості представлені в роботах В. Вундта, К.Г. Юнга, Е. Фромма, Е. Кассіраера, Ф.В. Шеллінга, О.Ф. Лосєва, А.С. Чанишева та інших учених. Психологічні ідеї в культурологічному контексті обґрунтовуються В.А. Роменцем, І.В. Данилюком, О.О. Буділовою, Б.Г. Ананьєвим, Б.М. Тепловим та ін. Побіжно торкаються проблем психології сім'ї в позанаукових знаннях О.А. Посвістак, Л.В. Помиткіна, В.В. Злагодух, Н.С. Хімченко, Н.І. Погорільська, В.М. Поліщук. Однак цілісне дослідження психологічних уявлень про шлюб та сім'ю в міфології досі відсутнє.

Постановка завдання. З огляду на зазначене, метою статті є дослідження психологічних уявлень про шлюб та сім'ю в міфології як одній із позанаукових форм пізнання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Упродовж історії людства подружні та дитячо-батьківські проблеми були у центрі уваги соціуму. І психологія сім'ї, будучи молодією наукою, бере свій початок не лише в інших науках: філософії, соціології, соціальній психології тощо, а й у позанаукових знаннях [6, с. 43–46]. Ведучи мову про позанаукові форми знання, зауважимо, що вони являють собою сукупність знань, умінь, навичок, соціальних норм, цінностей, здібностей людини до орієнтації й адаптації в мінливому світі і пов'язані з долученням індивіда до соціуму через повсякденну життєдіяльність. Характерно, що позанаукові форми пізнання спрямовані не на отримання істини, як у науці, а на вироблення інформації про ті чи інші об'єкти, події, процеси, являючи собою комплекс знань, оцінок та цінностей. Метою позанаукового пізнання є вироблення для окремих людей, соціальних груп чи цілого суспільства такої системи рекомендацій і приписів, яка може стати керівництвом до дії. З огляду на це, позанауковим знанням більшою мірою властива суб'єктивність, ніж науці, оскільки вони безпосередньо пов'язані з інтересами, потребами, волею, вірою, фантазією, інстинктами, інтуїцією, потягами суб'єкта. А це приводить до того, що позанаукові знання більш різноманітні й у змістовному аспекті. Крім того, необхідно зазначити, що якщо для науки істина однозначна в конкретних умовах в усі часи, то для всіх форм позанаукових знань така однозначність неможлива. Однак саме це і є особливо цінним у самих позанаукових знаннях та їх результатах, які віддзеркалюють складні процеси, що відбуваються в об'єктивному світі і душі людини, процеси, які об'єктивній науці розкрити буває складно.

Позанаукові знання є базовою формою пізнання, вони формуються вже на ранніх етапах людської еволюції і дозволяють чітко прослідкувати уявлення про психологію шлюбно-сімейних стосунків ще до становлення психології сім'ї як наукової галузі. Наприклад, народний фольклор яскраво демонструє уявлення про особливості вибору шлюбного партнера («Ти багатий, а я бідна – не пара з тобою», «Не бери <...> тоту одиначку, бо їй будеш наїмати серед літа прачку»), розподіл подружніх ролей, права та обов'язки шлюбних партнерів («Муж жоні – закон», «Без хазяїна двір,

без хазяйки хата плаче», «Жінка не бита, як коса не клепана»), дитячо-батьківські стосунки («Отець по-батьківськи поб'є, по-батьківськи й помилує», «Материні по-бої не болять», «Дитині дай волю, так сам підеш у неволю», «Учи дітей не страшкою, а ласкою») тощо. Однак до XIX ст. ще не утворилося якихось наукових спільнот, які би професійно розробляли проблеми психології сім'ї, а знання про сім'ю отримувалися переважно шляхом спостереження, порівняння (емпіричні методи); відчуттів (сенсуалістичні) або раціонального співставлення, узагальнення (раціоналістичні) [6, с. 43–44].

Багатим джерелом пізнання психології сімейних стосунків є міфологія. У науковій літературі виникнення міфу як специфічної форми світосприйняття первісної людини пов'язується з особливостями її мислення, зумовленого конкретними історичними умовами існування архаїчної людини, характером її взаємодії зі світом. Свідомості людей, які мають міфологічний світогляд, характерні емоційність, образне сприйняття світу, асоціативність і а(до)логічність, схильність оживляти (гілозоїзм), одухотворяти (анімаїзм) світобудову, одушевляти частини світу (анімізм). Наслідком цих особливостей психічного розвитку людини було виникнення соціоантропоморфного світогляду, що характеризується проектуванням на всі явища всесвіту ознак, властивих самій людині. Погано орієнтуючись у світі, але прагнучи пізнати його, людина намагалася описати навколишню дійсність у системі доступних їй понять і образів, екстраполюючи на неї те знання про себе, яке вже було здобуте у процесі життєдіяльності. Розуміння природи міфу як безпосередньої фіксації, втілення в міфологічних образах і сюжетах психологічних властивостей і здібностей людини, системи сформованих на ранніх щаблях еволюції людини психологічних уявлень перетворює міф у надзвичайно важливе джерело реконструкції розвитку психологічної думки. Особлива пізнавальна цінність міфу полягає в тому, що він відкриває шлях для відтворення тих ранніх етапів психічного розвитку людини, коли імпліцитно наявне психологічне знання ще не було відрефлексоване й осмислене та не могло бути зафіксоване в тих чи інших більш «зрілих» формах [4, с. 277–279].

Аналіз міфології свідчить про достатньо детальне віддзеркалення в ній проблем психології сім'ї. Одним із перших найбільш ґрунтовно опрацював проблеми сім'ї в міфології Й. Бахофен. Він на основі вивчення міфів обґрунтував мінливість форм шлюбно-сімейних стосунків у історичному кон-

тексті [6, с. 159–160; 7, с. 158–159]. На основі аналізу міфів язичницьких цивілізацій, зокрема грецької, дослідники [3; 8] роблять висновок про нормативну дохристиянську європейську модель сім'ї. Батьки (батько та мати) можуть перебувати в різних типах стосунків: домінування-підкорення, конфлікту, боротьби. Міфи Древньої Греції оповідають про напружені конфлікти між батьками і дітьми: Хронос ковтає своїх дітей, Едіп вбиває батька, який залишив його в дитинстві, Деметра, сповнена шаленої скорботи через свою викрадену дочку, знищує живу природу. Батьки як цілісність протистоять дітям, одне покоління веде боротьбу з іншим. Діти завжди у підлеглому положенні [8]. Давньогрецькі міфи відображають суперечності між поколіннями і демонструють крайні форми боротьби і знищення старого покоління богів новим. Ще більш явно відображені подружні відносини в сім'ї: верховні олімпійці Зевс і Гера перебувають у стані постійної боротьби, ворожечі. На кожну витівку свого чоловіка Гера робить відповідний хід, ведучи безперервну боротьбу з його численними коханками.

Проведений аналіз міфів свідчить, що в античній цивілізації, як і в більшості інших язичницьких цивілізацій, дотримується паритет статей: чоловічі і жіночі божества рівноправні. Ісіда й Озіріс, Зевс і Гера, Юпітер і Юнона перебували у вельми складних, як сказали б сьгодні, неоднозначних стосунках. І часто жінки вигравали поєдинок і в міфах, і в житті. Культ Ісиди пережив культ Озіріса і поширився в епоху перших римських імператорів за межі Єгипту по всій імперії. Більше того, у багатьох відношеннях суспільства, де домінують жінки, показані особливо могутніми. Страх перед жінками відбився в міфах про жінок-воїнів – амазонок. У скандинавській міфології мертвих героїв забирають на Валгаллу валькірії – діви-войовниці [2, с. 48].

Г. Абрамович зауважив, що в міфах брати і сестри часто в сімейному середовищі поділяють психологічний простір. Цей поділ може набувати різних форм: як руйнівних, так і продуктивних. У грецькій міфології Зевс силою, але успішно ділить світ зі своїми братами Посейдоном і Аїдом. Кожен брат є абсолютним правителем своєї сфери: Олімп, океани або підземний світ. Коли психологічний простір ділиться за принципом «або/або», («все, що твоє, – не моє»), то брат чи сестра стає тінню сиблінга. Тіньові сестри або тіньові брати ділять світ між собою, а потім забороняють іншому входити на їхню психологічну територію. Поділ світу і дозвіл іншим увійти на свою психологічну територію ставить сиблінгів

у несвідому залежність один від одного в ім'я кінцевого відчуття цілісності. Тіньовому братові заздять і його ненавидять за ті якості, у яких відмовляєш собі [1].

В умовах трансформації українського суспільства та загострення потреби консолідації представників різних регіонів у межах єдиної держави особливої ваги набуває дослідження розвитку вітчизняної науки у тісному зв'язку зі смислами і цінностями українського етносу, які пояснюють особливості розвитку особистості в цьому етносі, звертаючи увагу на наявні в культурі архетипи та міфологеми [10]. Індивідуальне авторське міфотворення, на наш погляд, є неодмінною складовою частиною самоактуалізації, саморозвитку та самоздійснення сучасної особистості в етнічному контексті. Воно фасилітує екзистенційне проектування молодшої людини у простір глобальної культури без втрати відчуття своїх коренів [10]. Особливо актуальною видається сімейна ідентифікація, що наразі теж стає предметом конструювання.

Найглибшим прошарком людської психіки є колективне несвідоме. Саме там зберігаються первісні форми осягнення Всесвіту і трансцендентного. Ідеться про архетипи, які мають домисленневий, але не дорозумовий характер. Архетип на рівні свідомості постає в образах-символах та міфологемах, насичених потенційними смислами. Крім загальнолюдських універсальних архетипових образів, існують етноархетипи. Це скарбниця колективної пам'яті певного народу, що наповнювалася завдяки досвіду взаємодії з довкіллям та іншими народами в конкретних ландшафтних, кліматичних, історичних та культурних умовах. Якщо проаналізувати під цим кутом зору українські замовляння, весільні пісні, загадки, колядки, щедрівки, казки, то можна помітити, що найважливішими в українській ментальності є такі етноархетипи: Батька – Матері, Дитини, Землі, Води, Вогню, Гори, Дерева (священного лісу), Квітки, Біка (Корови), Змії, Птаха, Каменя, Поля, Мосту, Стіни (Тину, Паркана, Загорожі), Воріт (Горловини), Хреста, Сонця, Місяця, Зорі. Усі ці міфологеми, занурені в народну творчість, і нині несуть у собі моральні, світоглядні та естетичні коди [10, с. 185].

Звичаї, традиції будь-якого народу породжуються природною необхідністю його виживання та адаптації до довкілля, але в подальшому розвитку особистості і суспільства вони зрештою осмислюються в категоріях вищих, ідеальних прагнень людини. Особливо це стосується близьких взаємин, якими і є сімейні, коли первісний потяг до близькості, продовження

роду набуває екзистенційного забарвлення, поєднуючись із почуттями любові, духовної спорідненості. За вищі духовні прояви людини у прадавні часи «відповідали» надприродні істоти: боги, духи, герої. Саме контакт із ними під час ритуальних дійств, обрядів, свят наснажував слов'ян, нагадував про зв'язок із традицією, яка відтворювалася в душі кожного учасника священнодійства. Справді, дослідникам давньослов'янської міфології відомо чимало текстів про сходження бога до людей, зв'язок слов'ян із богами, родинні, теплі, турботливі стосунки між людиною і божеством (С.Я. Головацький та ін.). В індивідуальному досвіді це підтверджується, коли занурюєшся у світ народної творчості, що резонує із глибинними рівнями «Я». Тоді інтуїтивно доходиш думки про те, що сутність людяності – у єднанні сакральних рис прадавніх божеств у внутрішньому світі людини. Звісно, у категоріях глибинної психології йдеться про пошавлення й синтез архетипових енергій у несвідомому сучасної особистості. Звернення до індивідуального авторського міфотворення на ґрунті давньослов'янської традиції дає змогу опрацювати внутрішні психічні образи, що достеменно й достотно тяжіють до сакрального, релігійного в людині. Близькі до цих роздумів думки висловлював свого часу К.Г. Юнг у праці «Психологія і релігія». Взаємопроникнення колективного та індивідуального несвідомого у процесі творення, сприйняття та інтерпретації міфологічних образів, безумовно, пов'язане із задіянням міфопоетичного мислення. Воно увібрало в себе креативний потенціал архаїчної міфотворчості та сучасних запитів на самоздійснення в культурі.

З огляду на вищевказане потрібно звернути увагу на уявлення про шлюб та сім'ю в міфах наших предків. Необхідно зазначити, що вони суттєво відрізнялися від тих, які представлені у грецьких міфах. Так, український народ упродовж сотень років виробив традицію звеличення шлюбно-сімейних стосунків: божественна пара Лада і Ладосвятила сімейні узи. Крім них, сімейними стосунками відали Леля, Полель, Ярило та інші боги. Загалом сенс існування людини вбачали у продовженні роду, у подружньому коханні, тому родинно-сімейним взаєминам завжди надавали надзвичайно великого значення.

Енергію подружжя та материнства, врожаю і родючості у слов'ян уособлює Лада – Матір Світу, богиня краси, любові і шлюбу. Що характерно, одночасно Лада вважається і богинею світової гармонії. Вона асоціюється з потребою в коханні та створен-

ні сім'ї. Лада є жіночою проекцією Роду і містить у собі потенціал самовідтворення, що реалізується на початку життя молодого Всесвіту. Лада символізує світову любов, що є основою життя на землі. Традиційно жінки, які не могли мати дітей, приносили їй дари, щоб вона сприяла зачаттю.

Лада і Ладо, боги-подружжя, стали символом вірності у шлюбі. Ладо – бог всеїдиного ладу, бог вірного подружнього життя та родинної злагоди. Одночасно він – бог весілля, кохання, всяких насолод та благополуччя. Слов'яни вірили, щоб на небі і на землі завжди був лад, Ладо і Лада беруть тайну свого вічного кохання для кожного, хто прагне любові. Ладо – вірний і добрий, ніжний і ласкавий до своєї чарівної Лади. У ньому втілена божественна гармонія Всесвіту і всесвітня вогненна любов. Ладо асоціюється з вірним другом, якого шукають і люблять, а Лада – з дівчиною, жінкою, дружиною, яку кохають. Слов'яни вірили, що бог кохання приходить на весілля і дарує молодятam веселе і полюбовне життя. До Ладо звертаються і під час народження дитини. Ладо – не лише бог весни, кохання та насолод, він насамперед – живий бог життя. Наші предки вірили, що бог Ладо навесні перетворюється в зозулю, щоб вістити людині довготу життя [2].

Слов'янська міфологія є дзеркалом психології дитячо-батьківських стосунків. Якщо давньогрецькі міфи відображають суперечності між поколіннями, то вітчизняна міфологія показує їх гармонійність і теплоту. Так, у Ладо та Лади є донька Леля. «З ніжною любов'ю дивиться бог-батько на свою Лелю, богиню краси». Бог Полель, син Лади – бог шлюбу, слов'янський аналог Гіменея. Леля породжує любов, а її брат Полель надихає закоханих на створення сім'ї [2].

Богом дітородіння, плотської любові, пристрасті є Ярило. Його також вшанували наші предки, оскільки для давніх слов'ян акт фізичного кохання був сакральним: згадаймо, що зачаті на Івана Купала діти вважалися особливими і талановитими; до таких дітей люди ставилися з повагою, вбачаючи в них велику творчу силу, яка до вподоби богам [10].

Висновки із проведеного дослідження. Включення до сфери наукових досліджень результатів позанаукового пізнання сприяє її розширенню повсякденними психологічними знаннями, історично першими формами пізнання людських стосунків. Предметом

пізнання на міфологічному етапі розвитку психології було проникнення у психологію сімейних стосунків у контексті статусно-рольових обов'язків індивідів за опори на міфологічний світогляд. Вивчення вітчизняної та зарубіжної міфології свідчить про достатньо детальне відображення в ній проблем психології сім'ї, з огляду на що міфологія може стати добрим доробком для психологічної спільноти для розширення фокусу вивчення сімейних стосунків у культурно-історичному розрізі. Враховуючи це, перспективним надалі, на наш погляд, може бути дослідження психології сім'ї в інших формах позанаукового пізнання: релігії, мистецтві тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абрамович Г. Братья и сёстры. Миф и реальность / Г. Абрамович. – М. : НФ «Класс», 2015. – 200 с.
2. Войтович В.М. Міфи та легенди давньої України / В.М. Войтович. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2009. – 408 с.
3. Дружинин В.Н. Психология семьи / В.Н. Дружинин. – 3-е изд. – СПб. : Питер, 2006. – 176 с.
4. Кольцова В.А. Теоретико-методологические основы истории психологии / В.А. Кольцова. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2004. – 416 с.
5. Посвістак О.А. Еволюційний підхід до вивчення психології сім'ї / О.А. Посвістак // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2015. – Вип. 1. – Т. 2. – С. 120–124.
6. Посвістак О.А. Теоретико-історичні основи психології сім'ї : [монографія] / О.А. Посвістак. – Хмельницький : ХНУ, 2017. – 402 с.
7. Посвістак О.А. Теоретико-методологічні основи психології сім'ї / О.А. Посвістак // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2015. – Вип. 5. – С. 157–162.
8. Шнейдер Л.Б. Семейная психология : [учеб. пособ. для вузов] / Л.Б. Шнейдер. – М. : Академический проект ; Екатеринбург : «Деловая книга», 2006. – 768 с.
9. Яремчук О.В. Психология этнокультурной мифотворчестности личности : [монографія] / О.В. Яремчук. – О. : Фенікс, 2013. – 432 с.
10. Яремчук О.В. Чоловіче і жіноче в давньослов'янській традиції як ресурс цілісності «Я» і «Ми» / О.В. Яремчук, В.О. Ключикова-Цобенко, В.І. Фокіна // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави. – 2012. – Вип. 13. – С. 183–196.
11. Яремчук О.В. Індивідуальна авторська мифотворчість як самоініціація особистості в культурі / О.В. Яремчук // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави. – 2009. – Вип. 9. – С. 261–270.
12. Яремчук О.В. Соціальна психологія: сучасні розробки : [навчально-методичний посібник] / О.В. Яремчук. – О. : Одеський нац. ун-т ім. І.І. Мечникова, 2015. – 187 с.